

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/115/238-241>

Gülnur Seyidəliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-5485-3829>

seyideliyevagulnurl@gmail.com

Dünyanın dil mənzərəsi — GMF-lərin əsas quruluşunu formalaşdıran Folklore qaynaqlarından biri kimi

Xülasə

Azərbaycan dilindəki qohumluq terminlərinin frazeoloji vahidlərin formalaşmasındakı rolu və onların daşdığı əlavə semantik çalarlar geniş şəkildə təhlil olunur. Müəllif göstərir ki, bu terminlər yalnız ailə münasibətlərini deyil, eyni zamanda xalqın etnomədəni dünyagörüşünü, sosial münasibət sistemini və dilin konnotativ potensialını ifadə edir. “Pişiyimiz oğlan doğub”, “igid oğul dayıya oxşayar”, “vuran igid dayısına əyilməz” kimi ifadələr vasitəsilə oğul/dayı obrazlarının gender yönli və istehsalı mənalarda necə istifadə edildiyi izah olunur. Məqalədə avunkulat – anaxətli ailə modeli – anlayışı da xüsusi yer tutur. Türk xalqlarında, o cümlədən azərbaycanlılarda dayının sosial və psixoloji nüfuzu, onun ailə münasibətlərindəki rəhbər funksiyası bu modelin qalığı kimi təqdim olunur. Qohumluq terminləri həm də sabit birləşmələrdə milli-mədəni dəyərləri və keçmiş ictimai münasibətləri əks etdirir. Müəllifin fikrincə, bu terminlər Azərbaycan dilində ayrıca bir semantik sahə formalaşdıraraq frazeoloji sistemin zənginliyini və dilin etnolingvistik xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

Açar sözlər: dünya, dil, termin, frazeologizm, folklor, qadın, kişi

Gulnur Seyidaliyeva

Baku Slavic University

<https://orcid.org/0009-0002-5485-3829>

seyideliyevagulnurl@gmail.com

Linguistic Picture of the World — As one of the Folklore Resources that Shaped the Basic Structure of Gmfs

Abstract

The role of kinship terms in the formation of phraseological units in the Azerbaijani language and their additional semantic shades are widely analyzed.

The author shows that these terms denote not only family relations, but also the ethnocultural worldview of the people, the system of social relations and the connotative potential of the language. Through phrases such as “our cat gave birth to a “boy”, a brave son looks like an uncle “,” “inflexible to a brave uncle who hits”, it is explained how the images of a son/uncle are used in gender-oriented and ironic meanings. A special place in the article is also occupied by the concept of avunculat – structured family model. The social and psychological authority of uncle in Turkic peoples, including Azerbaijanis, and his guiding function in family relations are presented as a remnant of this model. Kinship terms also reflect national-cultural values and past social relations in stable combinations. According to the author, these terms form a separate semantic field in the Azerbaijani language, revealing the richness of the phraseological system and ethnolinguistic features of the language.

Keywords: world, language, term, phraseologism, folklore, female, male

Giriş

Dildə mövcud olan istənilən qohumluq anlayışlarının təsnifatı, ifadə etdiyi əlavə mənəvi çalarlar birbaşa və ya dolay yolla həmin konkret xalqların dünyanın dil panoramasının xüsusiyyətlərini ifadə edir. Bu kateqoriyaya aid terminlər frazeoloji mənə qatlarının formalaşmasında, yəni müxtəlif metaforik təqdimatların istiqamətlənməsində kifayət qədər əhəmiyyətli, bəzi hallarda isə əsaslı rol oynayır (Vəliyeva, 2006, s. 7–14; Vəzirov, 2005, s. 63–66). Eyni mənzərəni türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin sabit söz birləşmələri sistemində də izləmək mümkündür. Məsələn, N. Vəliyevanın üçdilli frazeoloji sözlüyündə yer alan bir ifadəyə nəzər salaq:

pişiyimiz oğlan dünyaya gətirib! *iron. congratulations! / oh, it is a big joy! / oh, it's a big happiness! – урон. поздравляем! / ох, какая радость! / ох, какое счастье!* (Markevich, 2014, s. 668).

Qeyd etmək lazımdır ki, əlavə mənə müstəvisində övladın cins qarşılaşdırılmasında oğlan–qız qarşıtlığından bəhs edildiyi üçün, buradakı sözün semantik mövqeyindən çıxış edərək onu “oğul” termini ilə eyniləşdirmək mümkündür.

Həmin ifadənin istifadə olunduğu vəziyyətə nəzər salaq:

İndi, Pəri, gəl evi təmizlə. Pəri, su gətir. Pəri, başmaq geyindir. Bəxtiyar başımıza, pişiyimiz oğlan doğub... Əgər xanımın anlayışı olsaydı, o, bir dəst çit paltar verərdi mənim qızıma, mən yüz Vurcahan kimi adamın işini görərdim (Sadıq, s. 33).

Başqa bir nümunədə də bu ifadənin istehzalçı çalarlar daşdığını aydın şəkildə müşahidə edə bilirik: **Dilbər xanım, gözün mübarək olsun, pişiyimiz oğlan doğub. Allah kaşların hamısına lənət eləsin ki, bir az yeməyi artıq yeyəndə it kimi kürsüyə gedirlər** (Artomova, 1998).

Tədqiqat

Göründüyü kimi, hər iki nümunədə adi və müsbət məzmunlu fakt kimi təqdim edilən hadisəyə istehzalçı münasibətin ifadəsi üçün oğul/oğlan anlayışının gender qeyri-simmetriyasını ifadə etmək imkanlarından məharətlə istifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, dilimizdəki qohumluq terminləri bir çox hallarda əlavə mənalar ifadə etməklə, müəyyən əlavə mənə çalarını daşıyır. Məsələn, gizli gender mənası daşıyan “İgid oğul dayıya oxşayar” atalar sözü Azərbaycan dili daşıyıcılarının zehniyyətində “dayı”nın “əmidən daha yaxın, daha səmimi qohumluq əlaqələri yarada biləcək bir qohum” kimi qəbul edildiyini əks etdirir.

Gizli gender mənasını ifadə etməsi baxımından bu qohumluq anlayışının yer aldığı həmin frazeoloji birləşmənin mənşəyi xüsusi maraq doğurmaya bilməz.

Baxmayaraq ki, Altay xalqlarında ata tərəfli qohumlar “sümük” qohumluğunu, ana tərəfdən olan qohumlar isə, S. A. Uqdijekovun araşdırmalarında vurğulandığı kimi, antonim mənə çalarlarında “ət” qohumluğunu simvolizə edirdilər (Ailə və qohumluq sistemləri, s. 104–106), bununla belə, sonuncular çox zaman daha sıx münasibətləri ifadə edən qohumluq əlaqələri sistemini ortaya çıxarırdı. Bu isə, öz növbəsində, dilimizin frazeoloji sistemində də əks olunurdu.

Belə ki, qədim türklərin və onların davamçıları olan müasir türk xalqlarının ailə quruluşu üçün avunkulat tipli ailə-sosial münasibətlər sisteminin səciyyəvi olması bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən N. P. Direnkova, N. A. Tadina, A. V. Anoxin və başqaları tərəfindən qəti şəkildə qəbul edilir (Ugdyzhekov, 2013, s. 255–265).

Məlumdur ki, avunkulat (latın dilində *avunculus* – “ananın qardaşı, dayı” mənasını ifadə edir) tipli ailədaxili münasibətlər sistemi, O. Y. Artemyevanın da vurğuladığı kimi, “əsasən kişi cinsindən olan fərdin anasının qardaşı ilə xüsusi münasibətlərini tənzimləyən münasibətlər sistemi və ya sosial institut” kimi xarakterizə olunur.

Həmin sosial institut “anaxətli” quruluşu ilə seçilir və dayının fərdin (bacı uşağının) həyatında mühüm rol oynaması, onun bir növ rəhbəri, yol göstərəni, müdrik məsləhətçisi olması ilə səciyyələnir (Salayeva, 2014).

Vuran igid dayısına əyilməz ifadəsində də məhz dayının məsləhətçi mövqeyinə diqqət yetirilir. Maraqlıdır ki, görkəmli tarixçi alim Q. Qeybullayev VII əsrdə Albaniya hökmdarı Cavanşirin ölümünə elegiya yazmış alban şairi Davdokin adının etimoloji izahı kontekstində bu məqama xüsusi

olaraq toxunur: qədim türkcə *day* (azərbaycanca “dayı”) – “ananın qardaşı” və *tak* – “onun kimi”, “sanki”, “ona bərabər” (yuxarıda Aratari şəxs adının izahına bax) sözlərindən ibarət olub; bütövlükdə “dayı kimi”, “dayıya bənzəyən”, “sanki dayısı” anlamını ifadə edir. **Davdak** adının “dayı” (qədim türk dillərində *day*) sözü ilə əlaqəsi, türk xalqlarında, o cümlədən azərbaycanlılarda keçmişdə dayının ailə-məişət həyatındakı rolu (“oğul dayısına çatar” məsəli də buradandır) ilə izah edilir (Dyrenkova, 1937, s. 19).

Altay türklərində avunkulatın relikt izlərini araşdırmış N. P. Direnkova da müasir ailə-sosial iyerarxiyadan fərqli olaraq, qədim türklərdə nəslin ata xətti ilə deyil, məhz ana xətti ilə formalaşdığını, dayının isə xüsusi hörmət və ehtirama malik olduğunu, həmçinin dayının gənc qohumu qarşısında böyük məsuliyyət və öhdəlik daşdığını vurğulamışdır (Tadina, s. 18–45).

Bu baxımdan, gender modeli formalaşdırılarkən – yəni kişi xüsusiyyətlərinin qabardılması zamanı – atanın qardaşı yox, məhz ananın qardaşı obrazına istinad edilməsi tamamilə təbiidir.

Nümunəyə nəzər salaq: Amma əvvəllər “Qoç igid dayısına oxşar” deyimi əsas götürülərək, “asıb-kəsən” güclü cins nümayəndələri arasında belə tiplərə nadir hallarda rast gəlmək olardı.

Göründüyü kimi, bu kontekstdə bilavasitə gender modeli formalaşdırılmasından söhbət gedir. Başqa bir araşdırmada da məhz bu məşhur ifadə kontekstində avunkulat sosial institutunun xarakterik xüsusiyyətləri qeyd edilir (Lyutyanskaya, 2009):

“Bacı oğlu dayının evinə köçür (uşaqkən və ya evləndikdən sonra), onun yeganə varisi və ya ortaq varisi olur, onun himayəsində və məsləhətləri əsasında yaşayır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə bu adət tədricən aradan qalxmışdır. Azərbaycanda işlənən ‘yaxşı igid dayısına oxşar’ ifadəsi də görünür ki, cəmiyyətin keçmiş münasibətlərinin qalıq izlərindən biri kimi bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır” (Atalar sözləri).

Məhz bu yanaşma əsasında daha sonralar bilavasitə gender mənasından uzaqlaşdırılmış frazeoloji vahidlər formalaşmışdır:

dayısı olmaq – *to have one's stand-by* – *иметь пыку (onopy)* (Markevich, 2014, s. 271).

Mətbuatda da bu anlayışın izlərinə rast gəlmək olur:

“Mətbuat hansı yazarlara ‘daydaylıq’ edir?”

“Fogts bizə ‘daydaylıq’ etmədi... Fogtsun ən çox qəzəbləndiyi adam mən idim.”

Bütün deyilənlər Azərbaycan dilindəki qohumluq terminlərinin xüsusi semantik sahə formalaşdırmaqla konnotativ məna qatları yaratdığını və bunun dilimizin frazeoloji sistemində də əks olunduğunu təsdiqləyir.

F. Salayevanın qeyd etdiyi kimi:

“Müasir Azərbaycan dilində qohumluq terminləri müəyyən bir semantik sahə yaradır. Bu semantik sahənin sərhədləri olduqca dəqiqdir və bu dəqiqlik ekstralingvistik xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Yəni qohumluğun müəyyən sərhədləri var ki, bunlar dildə, o cümlədən Azərbaycan dilində öz əksini tapır. Bununla yanaşı, bu ümumi qohumluq kateqoriyası müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə ifadə olunur. Bu fərqlər isə dillərin milli-mədəni xüsusiyyətlərindən qaynaqlanır” (Qeybullayev, 1992, s. 155).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində qohumluq terminləri həm gender frazeoloji strukturlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır, həm də bu sistem çərçivəsində öz etnomental və lingvokulturoloji şərtlənmiş konnotativ potensialını nümayiş etdirir.

Nəticə

Azərbaycan dilindəki qohumluq terminləri yalnız ailədaxili münasibətləri deyil, həm də xalqın etnomədəni dəyərlərini və sosial dünyagörüşünü əks etdirir. Bu terminlər frazeoloji sistemdə müxtəlif konnotativ mənalar daşıyaraq ironik, gender yönü və simvolik çalarlara malik ifadələrin formalaşmasına səbəb olur. Xüsusilə “dayı” anlayışı avunkulat ailə modeli kontekstində ön plana çıxır və tarixi-mədəni kökləri olan bir sosial institut kimi təqdim edilir. Frazeoloji vahidlərdə bu anlayışa verilən önəm, dilimizin qədim münasibət formalarının daşıyıcısı olduğunu göstərir. Bu terminlər eyni zamanda milli-mədəni kimliyin, dilin semantik sərhədlərinin və etnolingvistik şüurun ifadəsinə xidmət edir. Nəticə olaraq, Azərbaycan dilindəki qohumluq anlayışları dilin dərin qatlarında formalaşmış sosial, psixoloji və mədəni mənaları ifadə edən mühüm leksik-semantik vasitələr kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Artomova, O. Y. (1998). *Avunkulat. Narody i religii mira*. Moskva: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya. <http://peoples%20religion.academic.ru/565>
2. Atalar sözləri. (n.d.). https://scfwca.gov.az/?page_id=1358&print-pdf
3. Dyrenkova, N. P. (1937). Perezhitki materinskogo roda u altayskikh tyurkov. *Sovetskaya Etnografiya*, (4), 18–45.
4. Lyutyanskaya, M. M. (2009). *Yazykovaya realizatsiya kontseptosfery "Rodstvennyye otnosheniya" v angliyskoy yazykovoy kartine mira novoangliyskogo perioda* [Avtoreferat dissertatsii kandidata filologicheskikh nauk]. Sankt-Peterburg.
5. Markevich, V. I. (2014). Frazelogizmy s komponentom nominatsii rodstva kak fragment natsional'noy yazykovoy kartiny mira (na primere russkogo, belorusskogo i nemetskogo yazykov). *Vestnik Pyatigorskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta*, (1)(ch. 1), 63–66. https://pglu.ru/editions/vestnik/detail.php?SECTION_ID=445&ELEMENT_ID=6634
6. Qeybullayev, Q. (1992). *Qədim türklər və Ermənistan*. Bakı: Azərnəşr.
7. Sadıq, F. (n.d.). Buğunnamə. <https://www.azadliq.org/content/article/2329150.html>
8. Salayeva, F. (2014). Müasir dilçilikdə işarələr sisteminin mahiyyəti. *Təfəkkür*, (4), 110–117.
9. Tadina, N. A. (n.d.). Tri linii rodstva i avunkulat u altaytsev. *Altai-Rodstvo*, 255–265. <https://new.hist.asu.ru/naltai/ualtairodstvo.html>
10. Ugdyzhkov, S. A. (2013). K istorii sotsial'noy organizatsii yuzhnosibirskikh tyurkov. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya*, (4), 104–106. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-istorii-sotsialnoy-organizatsii-yuzhnosibirskih-yurkov>
11. Vəliyeva, N. Ç. (2006). *Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət*. Bakı: Nurlan. <https://ebooks.azlibnet.az/book/vOZLpnFo.pdf>
12. Vəzirov, N. B. (2005). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
13. Ailə və qohumluq sistemləri. (n.d.). https://www.wikiwand.com/az/Ail%C9%99_v%C9%99_qohumluq_sisteml%C9%99r

Daxil oldu: 27.02.2025

Qəbul edildi: 05.04.2025